

5. Типовий закон ЮНСІТРАЛ щодо міжнародного торгівельного арбітражу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_879.

6. Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_059.

УДК 341.645

ПРИНЦИПИ СПРАВЕДЛИВОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

PRINCIPLE «NE BIS IN IDEM» AND PRINCIPLE OF INDIVIDUAL CRIMINAL LIABILITY IN THE PRACTICE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

Славко А.С.,
асистент кафедри

міжнародного, європейського та екологічного права

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Башкирова В.А.,
студентка магістратури

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Автори статті аналізують засади кримінальної відповідальності за нормами міжнародного права. Зокрема, вказано, що в міжнародному кримінальному праві наразі формується система принципів, найбільш важливими з яких є принципи індивідуальної та справедливої кримінальної відповідальності. Визначено, що Міжнародний кримінальний суд активно посилається на вищевказані принципи у власних рішеннях. Зроблено висновок про те, що ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду, посилання на який містяться в Конституції України та Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, відкриває перспективи подальших наукових досліджень у цій царині.

Ключові слова: Римський статут Міжнародного кримінального суду, міжнародний кримінальний суд, принципи права, принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, принцип справедливої кримінальної відповідальності.

Авторы статьи анализируют принципы уголовной ответственности в соответствии с нормами международного права. В частности, указано, что в международном уголовном праве на данный момент формируется система принципов, наиболее важными из которых являются принципы индивидуальной и справедливой уголовной ответственности. Определено, что Международный уголовный суд активно ссылается на вышеуказанные принципы в своих решениях. Сделан вывод о том, что ратификация Римского статута Международного уголовного суда, ссылка на который содержится в Конституции Украины и Соглашении об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом, открывает перспективы дальнейших научных исследований в этой области.

Ключевые слова: Римский статут Международного уголовного суда, международный уголовный суд, принципы права, принцип индивидуальной уголовной ответственности, принцип справедливой уголовной ответственности.

The principles of criminal liability under international law are analyzed in the article. It is indicated that a system of principles is forming in the international criminal law. The most important of abovementioned principles are the principle of individual criminal liability and the principle of just criminal liability (so-called "ne bis in idem" principle). According to the Rome Statute, the principle of individual criminal liability means that a person who commits a crime within the jurisdiction of the International Criminal Court shall be individually responsible and liable for punishment (for example, references to this principle are made in Case of the Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi). The principle "ne bis in idem" is defined as: no person shall be tried before the International Criminal Court with respect to conduct which formed the basis of crimes for which the person has been convicted or acquitted by the Court. No person shall be tried by another court for a crime for which that person has already been convicted or acquitted by the Court (for example, in Case of the Prosecutor v. Germain Katanga).

It has been determined in the article that the International Criminal Court actively refers to the both abovementioned principles in its own decisions. It is concluded that the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court, the reference to which is contained in the Constitution of Ukraine and the Association Agreement between Ukraine and the European Union, opens the prospect of further scientific research in this area.

Key words: Rome Statute of the International Criminal Court, International Criminal Court, principles of law, principle of individual criminal liability, principle of just criminal liability.

Довгий час ідея існування постійно діючого органу міжнародної кримінальної юстиції не була втілена в життя. Робота зі створення установи постійного міжнародного суду у кримінальних справах активно розпочалася після Другої світової війни. ООН вперше звернулася до цієї проблеми в 1948 році. На початку 1950-х рр. з'явився перший проект Статуту Міжнародного кримінального суду. Тривала та кропітка робота дала свої результати. У 1995 р. на 50-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято рішення про скликання Міжнародної дипломатичної конференції, яка відбулася у м. Рим 15 червня – 17 липня 1998 р., результатом якої стало створення Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) і ухвалення статуту МКС (Римського статуту). Статут набув чинності 1 липня 2012 року, після того, як його ратифікувало 60 держав відповідно до ст. 126 Статуту. Це стало кроком до закріплен-

ня загальних принципів міжнародного кримінального права, зокрема принципів справедливої та індивідуальної кримінальної відповідальності, які становлять важливу частину функціонування Міжнародного кримінального суду, визначають його юрисдикцію та є постулатами, якими керується суд під час прийняття рішень.

Дослідженням питань діяльності Міжнародного кримінального суду, ролі Римського статуту в міжнародному кримінальному праві та закріпленнях у ньому принципів справедливої та індивідуальної кримінальної відповідальності у контексті міжнародного права займалися такі науковці, як: Щур Б.В., Луценко О.О., Семенов В.С., Погорельський В.М., Тітов С.Б., Фесечко Л.І., Ковальова О.В., Гутник В.В. та інші. Тим не менш, питання побудови цілісної системи принципів міжнародного кримінального права у вітчизняній юридичній науці все ще залишаєть-

ся відкритим. Отже, завданням дослідження є вивчення окремих принципів міжнародного кримінального права, які закріплені Римським статутом, та їх втілення у практиці Міжнародного кримінального суду.

Принципи права становлять основу для будь-якої галузі права. Їхня роль є надзвичайно важливою для правильного нормотворення та правозастосування. У науковій і навчальній літературі *принципи* характеризують як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи [1, с. 197]. Ігнорування принципів права може призвести до правового нігілізму, прийняття так званих «мертвих норм», а також порушення прав та свобод людини та громадянина. Створення «міцних гарантій поваги до здійснення міжнародного правосуддя і забезпечення його дотримання» (преамбула Римського статуту) неможливо уявити без дотримання Міжнародним кримінальним судом міжнародних стандартів прав людини та загальних уявлень про справедливість у сфері застосування кримінального права.

Оскільки галузь міжнародного кримінального права входить в систему міжнародного права, то для нього характерні всі основні принципи міжнародного права в цілому. У свою чергу, так як загальні принципи міжнародного права діють через галузеві, специфічні галузеві принципи є своєрідним «заломленням» загальних принципів, характерних для міжнародного права [2, с. 79].

Відмінною рисою міжнародного кримінального права є юридичне оформлення досить великої кількості його принципів. Вперше принципи міжнародного кримінального права отримали нормативне оформлення в доповіді Комісії міжнародного права ООН, який так і називався – «Принципи міжнародного права, що визнані Статутом Нюрнберзького трибуналу і знайшли вираз у вирішенні цього трибуналу» (1950) [3, с. 113].

Розвиток міжнародного кримінального права як самостійної галузі призвело до закономірного результату – своєрідної систематизації специфічних (галузевих) принципів міжнародного кримінального права, що знайшла своє закріплення в ч. 3 Римського статуту («Загальні принципи кримінального права»). При цьому Статут не містить будь-яких новел, раніше невідомих правозастосовчій практиці і національним правовим системам, а лише «кодуфікує» їх [4, с. 29]. У цьому дослідженні пропонуємо звернути увагу на два найбільш важливих принципи міжнародного кримінального права: принцип справедливої кримінальної відповідальності та принцип індивідуальної кримінальної відповідальності.

Принцип справедливої кримінальної відповідальності. Фундаментальним принципом міжнародного кримінального права, що відображає справедливість, є той факт, що ніхто не може бути двічі притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин («non bis in idem», «ne bis in idem»). Найбільш повно та зрозуміло викладається цей принцип у ст. 9 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства. Саме тут його поділяють на дві складові. Першою складовою є припис, що особа не може бути притягнута до відповідальності і покарана за злочин, якщо вона була засуджена або виправдана будь-яким міжнародним судом. Другою складовою даного принципу є твердження, що особа не може бути притягнута до відповідальності і покарана за вчинення злочину, якщо вона була вже засуджена або виправдана. Якщо національний суд виніс обвинувальний вирок, то потрібна умова приведення його у виконання.

Формуючи цей принцип, Комісія міжнародного права ООН виходила з того факту, що один злочин може породжувати тільки один наслідок у вигляді покарання. В ін-

шому випадку примус міжнародного кримінального права був би нічим не обмежений.

Видається слушною позиція А.В. Наумова про те, що справедливість у кримінальному праві виражається в можливості одноразової відповідальності за один злочин, «акумуляє» в собі інші найважливіші принципи, адже всі вони характеризують певний аспект справедливості права в цілому. Таким чином, справедливість можна розглядати і як узагальнюючий принцип, і як узагальнюючий початок кримінального права [5].

Однак є деякі спірні юридичні наслідки такого формулювання принципу справедливості. Вчинення злочину, караного міжнародним кримінальним правом, тягне за собою наслідок – особа повинна бути притягнута до кримінальної відповідальності, водночас (частіше) як за нормами міжнародного кримінального, так і за нормами національного кримінального права (оскільки в більшості держав норми міжнародного кримінального права імплементовані в національне законодавство). І саме в цьому випадку принцип «не можна судити двічі за одне й те ж» стає своєрідним регулятором виникнення, розвитку і функціонування охоронних правовідносин у міжнародному кримінальному праві. Таким чином, якщо до винного у вчиненні злочину була застосована норма національного кримінального права, то в силу дії принципу справедливої кримінальної відповідальності він вже не може відповідати за злочин відповідно до норм міжнародного кримінального права, і навпаки.

У Статуті Міжнародного кримінального суду принцип *ne bis in idem* нормативно закріплений у статті 20, яка містить заборону подвійного інкримінування, а саме: за винятком випадків, передбачених у цьому Статуті, жодна особа не може бути судима Судом за діяння, яке утворює основу складу злочину, щодо якого ця особа була визнана винною чи була виправдана Судом [6].

У тому випадку, якщо особа була визнана винною у вчиненні злочину або виправдана МКС за злочин, передбачений ст. 5 Статуту МКС (дана стаття містить перелік злочинів, які підпадають під юрисдикцію Суду, до таких злочинів належать: а) злочин геноциду; б) злочини проти людства; с) воєнні злочини; та д) злочин агресії), то справа щодо такої особи не може в подальшому розглядатися іншим судом. До таких «інших судів», окрім національних судів, слід віднести і міжнародні кримінальні суди та трибунали [7].

Пункт 3 ст. 20 Статуту МКС передбачає застосування принципу *ne bis in idem* Міжнародним кримінальним судом у випадку, якщо особа була засуджена чи виправдана «іншим судом». Так, відповідно до ст. 20 (3) Статуту МКС, якщо особа була засуджена або виправдана іншим судом за діяння, яке заборонене також і за змістом ст. 6 (геноцид), ст. 7 (злочини проти людства) та ст. 8 (воєнні злочини) Римського статуту, то справа проти такої особи не може розглядатися МКС за те саме діяння.

Винятком для цієї норми передбачені випадки, коли розгляд в іншому суді: а) призначався для того, щоб відгородити відповідну особу від кримінальної відповідальності за злочини, які підпадають під юрисдикцію МКС; б) за іншими ознаками не був проведений незалежно і неупереджено, у відповідності до норм належної правової процедури, визнаних міжнародним правом, і проводився таким чином, що за існуючих обставин не відповідав меті піддати відповідну особу правосуддю [6].

Як вже зазначалось, МКС доволі часто застосовує принцип *non bis in idem* у своїй діяльності. Зокрема, у справі Джермайна Катанги (Germain Katanga) підсудного визнали винуватим у причетності до нападу 24 лютого 2003 року на селище Богоро, (район Ітурі, Демократична Республіка Конго), під час якого здійснювалися воєнні злочини, напади на цивільне населення, знищення влас-

ності ворога, мародерство тощо. Сторона захисту підкреслювала, що в Демократичній республіці Конго вже було порушене провадження щодо підсудного. Відтак, Суд зауважив, що провадження на національному рівні, яке велося в ДРК і охоплювало практично ті ж епізоди, які розглядалися МКС, має бути зупинене [8].

Принцип індивідуальної кримінальної відповідальності. Одним з основних питань, які ставить перед собою юридична наука на сучасному етапі розвитку міжнародного кримінального права, є питання про коло суб'єктів відповідальності за порушення норм міжнародного права.

Розглядаючи питання про коло суб'єктів міжнародно-правової відповідальності, слід звернути увагу, що концепція міжнародної відповідальності в цілому та міжнародної кримінальної відповідальності зокрема активно створювалася після Першої та Другої світових війн. Серед дослідників концепції міжнародної кримінальної відповідальності того періоду можна виділити дві групи. Представники однієї підтримували думку про те, що тільки держава може бути суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності, а окремі особи можуть нести кримінальну відповідальність тільки згідно з національним правом (К. Бустаманте, Д. де Вабр). Представники іншої групи вважали, що як держава, так й індивіди можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності за міжнародним правом (Пелла, Сальдьянья, Левін). [9]

Незважаючи на те, що в деяких національних правових порядках передбачена кримінальна відповідальність корпорацій та інших колективних суб'єктів, Римський статут у ст. 25 «Індивідуальна кримінальна відповідальність» поширив юрисдикцію Міжнародного кримінального суду лише на фізичних осіб. Це відрізняє міжнародну кримінальну відповідальність від інших видів міжнародної відповідальності.

Аналізуючи положення Римського статуту, можна дійти висновку, що принцип індивідуальної відповідальності означає, що особа несе відповідальність за нормами міжнародного кримінального права в разі, якщо вона є виконавцем або іншим співучасником злочину, а також якщо вона наказує, спонукає вчинити злочин, є пособником, підбурювачем або іншим чином сприяє вчиненню злочину. Принцип індивідуальної відповідальності фізичних осіб дозволяє також більш послідовно диференціювати та індивідуалізувати дії особи, залежно від її фактичної участі у вчиненні діяння, а також від ступеня завершеності останнього.

Міжнародне кримінальне право враховує той факт, що кожне порушення міжнародного права можна в кінцевому рахунку «приписати» конкретній фізичній особі, і не дозволяє фізичним особам, навіть тим, що діють, наприклад, від імені органів держави, сховатися за «щитом» державного суверенітету [10, с. 55]. Тому ст. 27 Римського статуту містить положення, про те, що юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється на всіх осіб без винятку, незалежно від обійманої посади («Посада глави держави, члена уряду чи парламенту, обраного представника чи співробітника уряду в жодному разі не звільняє осіб від кримінальної відповідальності згідно з положеннями Статуту Міжнародного кримінального суду і не є основою для пом'якшення вироку») [6].

Міжнародні злочини, як правило, хоч і не завжди, припускають участь держави. Тому відповідальність держави не виникає автоматично з факту вчинення злочину за міжнародним правом його громадянином або агентом. Стаття 25 Статуту МКС не викликає сумнівів з цього приводу: «Ні одне положення в цьому Статуті, що стосується індивідуальної кримінальної відповідальності, не впливає на відповідальність держав за міжнародним правом». Відповідальність держави відповідно до норм міжнародного права щодо відповідальності також не веде автоматично

до індивідуальної кримінальної відповідальності відповідних агентів або громадян цієї держави.

Також слід звернути увагу, що ст. 28 Римського статуту закріплюється положення про те, що воєначальник несе кримінальну відповідальність за злочини, вчинені військовослужбовцями, які перебувають під його командуванням і контролем. Кримінальна відповідальність також настає, якщо воєначальник знав або повинен був знати, що військовослужбовці здійснювали або збиралися вчинити такі злочини, але при цьому не вжив заходів щодо запобігання або припинення їх вчинення.

Так, 21 липня 2008 року Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Президента Судану Омара аль-Башира за обвинуваченням у геноциді у зв'язку з конфліктом у Дарфурі. Отже, аль-Башир став першим чинним главою держави, проти якого було висунуто обвинувачення органом міжнародної юстиції [11].

Національне законодавство держав завжди встановлює вікову межу, з якої можливе визнання особи суб'єктом злочину і, відповідно, покладання на неї обов'язку нести відповідальність за вчинений злочин. Що ж стосується міжнародного кримінального права, то все залежить від джерела – вказівка на мінімальний юридично значущий вік особи, як правило, відсутня. Тому питання зазначення віку в міжнародній кримінальній відповідальності видається цілком доречним. Разом з тим, у міжнародному кримінальному праві існує ряд проблем, пов'язаних з оцінкою дій дітей-найманців або залучених до участі у військових конфліктах. Зокрема, проблема актуалізувалася у зв'язку з розглядом справи *Prosecutor v. Samuel Hinga Norman* у Спеціальному трибуналі по Сьєрра-Леоне з винесенням смертних вироків дітям-солдатам у віці 14-16 років у Демократичній Республіці Конго в 2001 р, а також двом підліткам 14 і 16 років, які брали участь у бойових діях на боці Ополу в 2002 р. в Уганді [12]. Обидва смертних вироків були скасовані лише за втручання міжнародної організації *Human Rights Watch*.

Міжнародне кримінальне право знає винятковий випадок, коли безпосередньо в тексті його джерела є вказівка на вікову межу суб'єкта. Таке положення міститься в ст. 26 Римського статуту: «Суд не має юрисдикцію щодо будь-якої особи, яка не досягла 18-ти річного віку на передбачуваний момент скоєння злочину». Зазначений підхід обумовлений, насамперед, специфікою злочинів із міжнародного кримінального права, ментальний елемент яких, як правило, вимагає наявності спеціального (наприклад, геноцидного) умислу, а отже, відповідного настрою розуму і волі діяча, що властиве соціально зрілій особистості. Сам же характер таких злочинів передбачає не просто об'єднання зусиль кількох осіб, але й наявність відповідного ступеня організації та керівництва ними, що з урахуванням практики їх вчинення передбачає досягнення віку 18 і більше років. Факт залучення дітей-солдат не перешкоджає притягненню винних до відповідальності внаслідок використання «невинного агента» [4, с. 56].

Зокрема, яскравим прикладом уваги до принципу індивідуальної кримінальної відповідальності можна вважати провадження у справі Аль Махді (*Al Mahdi*), де підсудного звинувачували в тому, що він, маючи значний вплив на окремих індивідів та користуючись серед них великим авторитетом з огляду на свої виключні знання Ісламу, підбурював та закликав їх до знищення будівель та культурних споруд. Всього МКС розглядав атаки на «принаймні 10 будівель», до яких, зокрема, належали Мавзолей Сіді Махамуда Бен Омара, Мавзолей Мохамеда Акіта, Мавзолей шейха Мухаммеда Махмуд Аль-Аравані, двері мечеті Сіді-Яхії та два мавзолеї, що прилягають до Мечеті Джинареябер тощо (всі розташовані в Малі). Незважаючи на те, що Аль Махді брав участь не у всіх нападах, а лише в п'ятьох, МКС дослухався до аргументів прокуратури, яка доводила, що кваліфікація дій підсудного як співучасни-

ка, а не безпосереднього виконавця, буде «повною мірою і точно відображати індивідуальну відповідальність останнього». Крім того, МКС, виносячи рішення, повною мірою врахував як особисті характеристики Аль Махді, так і міру його участі у вчиненні правопорушень [13].

Отже, з огляду на проведений аналіз принципів справедливої та індивідуальної кримінальної відповідальності в контексті практики Міжнародного кримінального суду можна зробити висновок, що утворивши постійний судовий орган, міжнародна спільнота зробила новий крок у розвитку міжнародного кримінального права та юстиції. А Римський статут став першим міжнародним актом, в якому сформульовано та роз'яснено загальні принципи міжнародного кримінального права.

Принципи міжнародного кримінального права, закріплені Римським статутом, складають цілісну та взаємопов'язану систему, у якій значне місце посідає принцип справедливої кримінальної відповідальності – «non bis in

idem». Недопустимість подвійного інкримінування слугує запобіжником можливого правового нігілізму, створює необхідні умови для гуманізації та прогресивного розвитку міжнародного кримінального права на сучасному етапі.

В силу дії принципу індивідуальної кримінальної відповідальності юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється лише на фізичних осіб (ч. 1 ст. 25 Римського статуту). Водночас МКС враховує всі обставини, які характеризують злочинця, і визначає міру його особистої участі у вчиненні правопорушення для того, щоб у випадках вчинення злочинів у співучасті і навіть великими колективами осіб (наприклад, військовим підрозділом, терористичним угрупованням тощо) кожен індивід був покараний пропорційно до свого «внеску» в неправомірне діяння. Варто зауважити, що, незважаючи на те, що принципи індивідуальної та справедливої кримінальної відповідальності закріплено у вітчизняному кримінальному праві, ратифікація Римського статуту відкриває подальші перспективи наукових досліджень у цій царині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2011. – 584 с.
2. Международное уголовное право : [учебник для бакалавриата и магистратуры] / А.В. Наумов, А.Г. Кибальник, В.Н. Орлов, П.В. Волосюк ; под ред. А.В. Наумова, А.Г. Кибальника. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2014. – 510 с.
3. Міжнародне публічне право: [навчальний посібник]. – К. : НАУ, 2012. – Том 2. – 348 с.
4. Международное уголовное право : [учебник для бакалавриата и магистратуры] / [А.В. Бриллиантов и др.] ; под общ. ред. А.В. Бриллиантова ; отв. ред. А. А. Арямов, Г.А. Русанов. – М. : Издательство Юрайт, 2017. – 358 с.
5. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций : в 3 т. / А.В. Наумов.– 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтере Клувер, 2011. – Т. 1 : Общая часть.
6. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588/para0249#o249.
7. Гутник В. В. Принцип non bis in idem у практиці діяльності Комітету з прав людини, Міжнародного Трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального суду / В.В. Гутник // Адвокат. – 2009. – № 1. – С. 34–37.
8. Decision on Sentence pursuant to article 76 of the Statute in case of the Prosecutor v. Germain Katanga (ICC-01/04-01/07) from 23 May 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2015_18046.PDF.
9. Тітов Є.Б. Актуальні питання індивідуальної відповідальності у міжнародному кримінальному праві / Є.Б. Тітов // Право і Безпека. – 2009. – № 1. – С. 19–24.
10. Верле. Г. Принципы международного уголовного права =Principles of international criminal law / проф. Г. Верле ; пер. с англ. С.В. Саяпина. – М. : Одесса : ТрансЛит : Фенікс, 2011. – 910 с.
11. Цирфа Ю. Міжнародна кримінальна юстиція: індивідуальний підхід [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://veche.kiev.ua/journal/4090/>
12. Prosecutor v. Samuel Hinga Norman. Case No. SCSL-2004-14-AR729E, Appeals Chamber, Speeial Court for Sierra Leone.
13. Judgment and Sentence in case of the Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi (ICC-01/12-01/15) from 27 September 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2016_07244.PDF.